

بنابراین هرگاه حرفی یا واجی بیشتر از حد معمول تکرار شود، واج‌آرایی یا نغمهٔ حروف می‌گویند. این آرایه باید با گوش شنیده شود برای همین هم نام آن را «نغمهٔ حروف» گذاشته‌اند. متأسفانه در بعضی از منابع نوشته‌اند که اگر یک حرف بیشتر از سه بار یا چهار بار تکرار شود واج‌آرایی است.

فراموش نکنیم که دربارهٔ آرایه حرف می‌زنیم. آرایه یعنی آراستن، زیباکردن، بنابراین گاهی تکرار حروف باعث نمی‌شود نغمه‌ای به گوش ما برسد. البته ابیاتی هم هستند که شاید حضور سه حرف در آن‌ها که به منظور خاصی تکرار شده است باعث ایجاد نغمه شده. حال برای فهمیدن بهتر واج‌آرایی به تمرین‌های زیر دقت کنید:

تمرین ۱- خدایا! جهان پادشاهی تورااست

ز ما خدمت آید، خدایی تورااست

این بیت دارای ده عدد(الف) با صدای (آ) است. به گونه‌ای که با زیاد شدن (الف) در بیت بالا و ایجاد نغمهٔ (الف)، شاعر از خداوند تمنا می‌کند و دعا می‌دانیم که (الف) از حروف منادا نیز هست. مانند: (محمدا ← ای محمد) یا (خدایا ← ای خدا). بنابراین با بیشتر شدن (الف)، شاعر خدا را منادا قرار داده است. همانگونه که از تکرار واژه به دنبال هدفی هستیم از تکرار حرف نیز هدفی را جستجو می‌کنیم. این بیت دارای نغمه حروف (واج‌آرایی) است.

نکته ۱- توجه کنید که واژهٔ (دارا) دو (الف) دارد که (آ) تلفظ می‌شوند و واژهٔ (است) یک (الف) که (_ یا فتحه) تلفظ می‌شود. در واج‌آرایی ظاهر مهم نیست، آوا یا نغمه حروف مهم است.

تمرین ۲- ای هست گن اساس هستی / کوته زدرت دراز دستی
 واژه (اساس) را به دقت نگاه کنید. دو عدد (الف) دارد که اولی صدای
 (ـَ فتحه) می‌دهد و دومی صدای (آ). بنابراین نمی‌توان گفت این واژه دو
 صدای (آ) دارد. پس، صدای حروف یا همان نغمه حروف مهم است.
 در مصرع نخست این بیت، صدای (س) شنیده می‌شود بنابراین این
 بیت دارای واج آرایبی یا نغمه حروف است.

تمرین ۳- هم قصه نانموده، دانی / هم نامه نانوخته خوانی
 در این بیت نغمه (ن) بیشتر به گوش می‌رسد. بنابراین واج آرایبی
 دارد.

تمرین ۴- این درختانند همچون خاکیان
 دست‌ها بر کرده‌اند از خاکدان
 در این بیت، حروف (ن و خ) ایجاد نغمه کرده‌اند، بنابراین واج آرایبی
 است.

نکته ۲- حروف (خ، چ، ج)، حروفی هستند که تکرارشان، حتی به
 صورت کم هم، ایجاد نغمه می‌کند به بیت زیر دقت کنید:

تمرین ۵- سروچمان من چرا میل چمن نمی‌کند
 همدم گل نمی‌شود، یاد سمن نمی‌کند
 با این که نغمه (ن) در کل بیت شنیده می‌شود ولی در مصرع نخست
 صدای (چ) بسیار بیشتر به گوش می‌رسد. بنابراین نمی‌توان به تعداد نگاه
 کرد. در بیت بالا ۹ مرتبه حرف (ن) تکرار شده است و تنها ۳ مرتبه حرف

(چ) ولی شاعر چنان هنرمندانه استفاده کرده است که حرف (چ) بیشتر شنیده می‌شود. طبق نکته (۲)، حروف (خ و چ و ج) تاثیر بیشتری در شنوایی، می‌گذارند. جالب‌تر این که حافظ، از تکرار (چ) منظوری را هم دنبال کرده است. گفتیم که (بلبل و گل) یکی از زوج‌های مهم در ادبیات فارسی هستند. بویژه در دیوان حافظ، هرگاه نامی از بلبل آمده، گل هم حضور داشته است و برعکس. به مثال‌های زیر که همگی سروده حافظ هستند توجه کنید:

* فکر بلبل، همه آن بود که گل شد یارش

گل در اندیشه که چون عشوه کند در کارش

* این تطاول که کشید از غم هجران، بلبل

تا سرا پرده گل نعره زنان خواهد شد

* صد هزاران گل شکفت و بانگ مرغی برنخاست

عندلیبان را چه پیش آمد هزاران را چه شد؟

(که عندلیب همان بلبل است و هزار نیز نوعی بلبل)

* آتش رُخسار گل، خرمن بلبل بسوخت

چهره خندانِ شمع، آفتِ پروانه شد

همان‌گونه که مشاهده می‌کنید، حافظ این منطق را در بیشتر غزلیات خود حفظ کرده است و در مبحث مراعات نظیر اشاره شد گل و بلبل واژه‌هایی هستند که با هم تناسب مجاورت (همنشینی) دارند.

حال بازگردیم به تمرین شماره (۵). در این تمرین نامی از گل آمده است ولی حرفی از بلبل (به ظاهر) زده نشده. حافظ با واج‌آرایی حرف (چ) در مصرع نخست به گونه‌ای چهره‌بلبل را برای مخاطب تداعی کرده است تا به این وسیله منطق خود را حفظ کند. البته بعضی از بزرگان درباره این بیت چنین عقیده‌این دارند.

تمرین ۶- کشور ما، همواره سرزمین سپند فرّ و فروغ و فرزانی و فرهیختگی بوده است.

نغمه حروف همیشه در شعر نیست، گاهی در نثر هم (به نوعی) این موضوع را می‌توان دید. در اینجا حرف (ف) تکرار مرتب شده است. توجه داشته باشید که در نثر کمی سخت‌گیرتر می‌شویم و هر نغمه‌ای را نمی‌توانیم واج‌آرایی بگیریم چرا که این آرایه بیشتر مربوط به شعر است؛ ولی در اینجا چهار واژه پشت هم آمده‌اند که با (ف) شروع می‌شوند بنابراین در اینجا می‌توان گفت که این خط دارای نغمه حروف (واج‌آرایی) است.

تمرین ۷- بخوان و بجوی و بیوی و ایران خود را بشناس.
این جمله منشور نیز مانند تمرین (۶) دارای نغمه حروف است و حرف (ب) در سه واژه پشت هم آمده است.

تمرین ۸- ریاست به دست کسانی خطاست
که از دست‌شان، دست‌ها بردخاست
تکرار حرف (س) یا به بیان بهتر در این بیت نغمه (س) شنیده می‌شود.

تمرین ۹- خیزید و خز آرید که هنگام خزان است
باد خنک از جانب خوارزم، وزان است
نغمهٔ حرف (خ) به گوش می‌رسد.

تمرین ۱۰- چو فردا نامه‌خوانان نامه خوانند
تو وینی نامهٔ خود، ننگت آید
نغمهٔ حرف (ن) در این بیت به راحتی قابل شنیدن است بنابراین
واج‌آرایی (نغمهٔ حروف) دارد.

بخش سوم: اشتقاق و شبه اشتقاق (بیشتر بدانیم)

برای آن که موضوع بهتر بیان شود و تعریف ناقص نباشد عین عبارت «استاد جلال‌الدین همایی» را از کتاب «فنون بلاغت و صناعات ادبی» می‌آوریم و سپس آن را به شکلی ساده‌تر توضیح می‌دهیم:

«از فروع جناس است ... صنعت اشتقاق آن است که در نظم یا نثر، الفاظی را بیاورند که حروف آنها متجانس و به یکدیگر شبیه باشد، خواه از یک ریشه مشتق شده باشند، مانند کلماتِ رسول، رسیل، رسایل، رسالت و خواهان، خواهش، خواهنده یا از یک ماده مشتق نباشند اما حروف آنها چندان شبیه و نزدیک به یکدیگر باشد که در ظاهر توهم اشتقاق شود از قبیل الفاظ آستان و آستین، زمان و زمین، کمان و کمین و امثال آن. قسم دوم را شبه اشتقاق نیز می‌گویند».

به زبان ساده‌تر اگر واژه‌هایی که هم خانواده هستند در یک بیت آورده شوند، آن بیت دارای اشتقاق است، اما اگر واژه‌هایی که فقط از لحاظ